

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT UNIVERSITETI**

**FALSAFA FAKULTETI
SOTSIOLOGIYA BO‘LIMI SOTSIOLOGIYA KAFEDRASI**

UMUMIY SOTSIOLOGIYA

Toshkent - 1999 y.

Ilmiy muharrirlar: professor N. S. Aliqoriyev.
dotsent R.T. Ubaydullayeva.

Ushbu darslikning mualliflari M.Ulug'bek nomidagi ToshDU sotsiologiya kafedrasining professor-o'qituvchilari bo'lib, ular sotsiologiyadan universitetning sotsiologiya bo'limida va boshqa fakultetlarda ma'ruzalar o'qiydilar.

Sotsiologiyani o'rganishga kirishilar ekan, avvalo uning alohida fan ekanligi to'g'risidagi ma'lumotlarni (ya'ni predmetini, masalalarini va vazifalarini uning falsafa, iqtisod, matematika, statistika, kibernetika, demografiya va boshqa fanlar bilan munosabatini, sotsiologik bilimlarning asosiy elementlarini va tizimini aniqlash hamda uning taraqqiy etish yo'llarini istiqbolini belgilash muhim vazifalardan biridir. Ushbu qo'llanma matnlari asosida yozilgan bo'lib, asosan sotsiolog mutaxassisligini oladigan talabalarga, aspirantlarga, sotsiologiya o'qituvchilariga va keng jamoat ommasiga mo'ljallangan. Bu sohada O'zbekistonda sotsiolog mutaxassislar uchun o'zbek tilida adabiyotlar hali yetarli bo'lmagani uchun ushbu qo'llanma o'quvchilarda katta qiziqish uyg'otishi mumkin. Kitobning kamchiliklari va aks ettirilmagan masalalar keyingi nashrda o'z ifodasini topadi degan fikrdamiz.

© Toshkent DU, 1999.

MUNDARIJA

bet

Muqaddima

Kirish_____6

I BOB. SOTSIOLOGIYAGA KIRISH

1.Sotsiologiyaning ob'ekti va predmeti_____10

2.Sotsiologiyaning strukturasi_____19

3.Sotsiologiyaning metodologiyasi_____29

4.Sotsiologiya metodi_____35

II BOB. SOTSIOLOGIYADA MAXSUS YO'NALISHLAR

1.Shaxs_____42

2.Guruh sotsiologiyasi_____49

3. Z.Jamiat va ijtimoiy hodisa tushunchasi_____59

4.Ijtimoiy harakat_____68

5.Sotsial institutlar, tashkilotlar, tizimlar sistemalar_____73

6.Sotsial munosabatlar_____78

7.Sotsial dinamika va rivojlanish sotsiologiyasi_____86

8.Tafakkur tarzi sotsiologiyasi_____97

III BOB. SOTSIOLOGIYADA TARMOQ YO'NALISHLAR

1. Jamoatchilik fikri sotsiologiyasi_____104

2. Iqtisodiy sotsiologiya _____111

3. Siyosiy sotsiologiya _____117

4. Ta'lim sotsiologiyasi_____122

5. Mehnat va mehnat tashkilotlari sotsiologiyasi_____127

6. Oila sotsiologiyasi_____140

IV BOB. AMALIY SOTSIOLOGIK TADQIQOTLAR

1.Empirik sotsiologik tadqiqotlar dasturi_____146

2.Sotsiologik informatsiya to'plashning empirik metodlari_____159

3.Sotsiologik monitoring_____170

XULOSA_____176

ADABIYOTLAR_____179

MUQADDIMA

Qadim zamonlardan beri ham va ayniqsa fan-tehnika taraqqiyoti davrida har bir kasb egasi nafaqat o'z sohasidan kasbiy bilimlarni puhta egallash va katta tajriba orttirish, balki jamiyat hayotidagi voqealar, insonlarning ahloqi, dunyoqarashi, ma'naviyati, tafakkuri, hayot tarzi to'g'risida ham axborotlarga va bilimlarga ega bo'lishi kerak. Bunday bilimlarni o'rta maktabda, kollejda, litseyda va oliy o'quv yurtlarida gumanitar va sotsial-iqtisodiy fanlarni o'qitish hisobiga egallashga harakat qilinmoqda. Bu sohada alohida shaxsdan va kichik guruhlardan tortib, to jamiyatning taraqqiy etish va rivojlanish qonuniyatlarini nafaqat nazariy jihatdan, balki aniq, konkret tadqiqotlar orqali o'rganadigan sotsiologiya fani alohida o'rin egallaydi.

Sotsiologiya — insoniyatning bir necha ming yillik tarixiy taraqqiyoti davomida yaratilgan madaniyatning ajralmas tarkibiy qismidir. Afsuski, kommunizm mafkurachilarining vakillari kibernetika, psixologiya, politologiya, kabi fanlar qatorida sotsiologiyani ham inkor etib, uni sotsializmga zararli «yolg'on fan qatoriga qo'shib ko'p yillar mobaynida jaxon halqlarining durdonasi, ma'naviy va madaniy boyligi bo'lgan bu fanning va uning namoyondalarini taqdirladilar. Natijada jamiyatni eng katta boylikdan — ijtimoiy fikrlarni har tomonlama va chuqur o'rganishdan, ijtimoiy taraqqiyot borasida axborotlar tizimini yaratishdan va oxir oqibatda ijtimoiy hayotni aniq, ma'lumotlarga, terriroga, halq. Fikriga tayangan holda ilmiy asosda boshqarishdan maxrum qilganlar. Mustaqillik tufayli sotsiologiya faniga yangiyo'l ochildi. Bu fanning shaxsan prezidentimiz I. Karimovning himoyasiga olganligi cheksiz quvonarlidir.

Mustaqil davlatimizning erkin va chuqur fikrlash imkoniyatiga ega bo'lgan fuqarolari, ayniqsa, yosh avlod, hozirgi davr talabiga javob beradigan sotsiologiya darsligiga muhtojdirlar. Mazkur darslni ana shunday ehtiyoj asosida yuzaga keldi.

Hozirgi zamon kishisi o'zi yashayotgan makonning ijtimoiy sharoitini, jamiyat a'zolarida yashirinib yotgan «sirlarni huquq va axloq. Normalarini bilmasdan turib hayotdan o'z o'rnini topa olmaydi. Sotsiologiya — bu jamiyatning barcha qirralarida o'ziga hos anatomiya va fiziologiyasidir, ular inson hayotidagi me'yoriy va hatologik holatni aniqlashga va oxir oqibatda insoniyatni nohush holatlardan, qiyinchiliklardan qutilish yo'lini ko'rsatadi. O'tmishda sotsiologiyani sotsial gigiena deb tushunishlari ham bejiz emas.

Sotsiologiyani o'rganishga kirishilar ekan, avvalo uning alohida fan ekanligi to'g'risidagi, ma'lumotlarni ya'ni predmetini, masalalarini va vazifalarini, uning falsafa, iqtisod, matematika, statistika, kibernetika, demografiya va boshqa fanlar bilan munosabatini, sotsiologik bilimlarini asosiy elementlarini va tizimini aniqlash, hamda uning taraqqiy etish yo'llarini istiqbolini belgilash muhim ishlardan biridir. Ushbu fanning umumiy tasnifi

kitobning birinchi bobida bayon qilindi, ya'ni sotsiologiyaning ob'ekti va predmeti, tuzilishi, uslubiyati va uslublarni keng yoritildi.

Ikkinchi bobida sotsiologiyaning maxsus yo'nalishlari, ya'ni shaxs, guruh, jamiyat, sotsial harakatlar, sotsial munosabatlar, sotsial institutlar, tashkilotlar, sistemalar sotsial dinamika va rivojlanish hamda tafakkur sotsiologiyasi yoritiladi. Uchinchi bob maxsus sotsiologik nazariyaga va sotsiologiyaning konkret sohalarini ya'ni tarmoq yo'nalishlarini yoritishga bag'ishlangan.

Darslikning so'nggi qismida amaliy (empirik) sotsiologiyaning asoslari yoritilgan bo'lib, bu yo'nalish orqali o'quvchilar sotsiologik ahborotlar tizimini yaratish yo'llarini o'rganadilar.

Ushbu darslikda yoritilgan muammolar ko'p sinovdan o'tgan va isbot talab qilmaydi, zero bunda bitilgan materiallar falsafiy va ijtimoiy kategoriyalar, qonunlar hamda nizomlar asosida bajarilgan.

Ushbu sotsiologiya darsligi oliy o'quv yurtlari talabalari, o'qituvchilar va keng ommaga mo'ljallangan. Bunda nafaqat sotsiologik bilimlarning asoslari, balki amaliy sotsiologik tadqiqotlarning uslub va yo'llari ham berilgan bo'lib. O'quvchini mustaqil aniq sotsiologik tadqiqotlar o'tkazishga katta yordam beradi. Empirik tadqiqotlar tajribasidan har xil sohadagi va kasbdagi xodimlar ham o'z ishlarida keng foydalanishlari mumkin.

Ushbu kitobning mualliflari Mirzo Ulugbek nomidagi ToshDU sotsiologiya kafedrasining professor o'qituvchilari bo'lib, ular sotsiologiyadan universitetning sotsiologiya bo'limida va boshqa fakultetlarda ma'ruzalar o'qiydilar va amaliy mashg'ulotlar olib boradilar. Bundan tashqari, sotsiologiya bo'limining uqituvchilari fundamental va amaliy tadqiqotlarda, nodavlat ijtimoiy fikr, ma'naviyat, oila markazlarida, hamda yirik sotsiologik tashkilotlarda, jahon banki, YUNESKO va boshqa halqaro tashkilotlarning sotsial buyurtmalarini bajarishda aktiv qatnashadilar.

Ushbu darslikning mualliflari o'quvchilar tomonndan ko'rsatilgan kamchiliklar va takliflar uchun o'zlarining chuqur minnatdorchiliklarini bildiradilar.

Kamchilik va takliflarni quyidagi manzilga yuborishingiz mumkin:

Talabalar shaharchasi,
ToshDU, Sotsiologiya kafedراس

KIRISH

XX asr tugayotgan va yangi XXI asr kirib kelayotgan bir davrda sotsiologiya va uning yo'nalishidagi fanlarga ehtiyoj yanada ortib bormoqda. Ohirgi davrda sotsiologiya bo'yicha yirik mutaxassislar, olimlar yetishib ular bu fanning har-xil tarmoqlari va bo'limlari bo'yicha nazariy va amaliy ahamiyatga molik ilmiy ishlarni chop ettirmoqdalar. Ular orasida leksiya ma'ruzalari, darsliklar, risola va monografiyalar ham mavjuddir. Hozirgacha chop etilgan ilmiy ishlarni har tomonlama va chuqur tahlil qilar ekanmiz, barcha mualliflarning muammo va masalalarga bir tomonlama yondoshib o'z fikr va mulohazalarini ko'ramiz. Agar har bir fanni zanjir tizimiga o'hshatsak sotsiologiya bo'yicha bunday tizim hali me'yoriga yetmagan, ya'ni bir butun zanjir yo'lga o'hshaydi. Buning sababi bizning eski dunyoqarashdan, dogmalardan, odatlardan (traditsiyalardan), eski sotsiomadaniy qobiqdan holi bo'lolmaganimizdan bo'lsa kerak. Eng asosiysi sotsiolog mutaxassislar yig'ilib kuchlar integratsiyasini va tadqiqotlarni koordinatsiyasini tashkil qilinsa sotsiologiyani ham yirik va mustahkam zanjirini paydo qilish mumkin.

Marksizm ta'limoti postsotsialistik mamlakatlarda sotsiologiyani nazariy amaliy maqomini ancha o'brusizlantirdi, oqibatda fan sohasida katta bo'shliq, paydo bo'lib qoldi va bu xol sotsiologlarda bir muncha bo'lsa ham tushkunlikni paydo qildi. Ikkinchi tomondan g'arb mamlakatlarida sotsiologiyani nazariy kontseptsiyalarini yaratish bo'yicha katta ishlar va qizg'in baxs ketmoqda. O'zbekistonda esa sotsiologiya endigina kurtak otib o'zicha taraqqiyot yo'lini qidirayotgan ekan, chiqib kelayotgan yosh sotsiologlar uchun darsligi juda dolzarb masala bo'lib qoldi. Shu boisdan sotsiologiya darsligining qaldirg'ochlaridan biri sifatida ushbu darslikli mualliflar kollektiv nashrga tayyorladi. Bu darslikni sotsiologiyaga «Marksistik qarashlar»dan, har qanday mafkuraviy infeksiyalardan, tarixiy materializm ta'siridan holi deb hisoblaymiz. Shuning uchun bu kitobda sotsiologiyani, falsafani bir qismi deb qaralishiga ham barham berildi.

Darslik Vatanimiz mustaqilligi kabi sotsiologiya fanining to'la mustaqil, ya'ni o'zining nazariy va amaliy qismiga ega bo'lganligini va jamiyat taraqqiyotini belgilashda uning roli vazifalari beqiyos ekanligini namoyon qiladi.

Mazkur darslik (to'plam) respublikamizda endigina shakllanayotgan sotsiologiya fanining nazariy uslubiy masalalarni oydinlashtirishga bag'ishlangan dastlabki darslikdir. Bu darslikda sotsiologiya fanining nazariy-amaliy masalalarini o'rganish bilan bir qatorda turli sohalarda

sotsiologik tadqiqotlar olib borish usullari tahlil qilinadi.

Darslikning to'rtta bobida sotsiologiyaning ob'ektiv va predmeti yo'nalishlari, tarmoqlari sotsiologik tadqiqotlar o'tkazishning muammo va jarayonlari matematik va statistik usullar yordamida modellashtirish, sotsial tizimlarni boshqarishda EXM dan foydalanish, sotsiologik monitoring kabi yirik va zamon talabidan kelib chiqan muammolar bayoni va tavsifiga keng o'rin berilgan. Shunisi e'tiborga molikki, o'zbek tilida yozilgan dastlabki o'quv darsliklaridan bo'lsayam, ushbu to'lam mualliflari kitobxonlarga sotsiologiya fani haqida sistemali bilimlar berishga harakat qilishgan.

Darslikda sotsiologiyaning ob'ekti, predmeti, strukturasi, ijtimoiy voqe'likni o'rganishdagi o'rni sotsiologiya klassiklari, ijtimoiy falsafa namoyondalari asarlariga suyanib, hozirgi zamon fanining xolat va rivojlanishi tendensiyalarini hisobga olgan xolda yoritib berilgan.

To'plamning sotsiologiyaga kirish bobida, uning ob'ekti va predmeti haqida so'z yuritilar ekan, shu bilan bir qatorda ushbu fanning tarixiy rivojlanishdagi asosiy yo'nalish va bosqichlari haqida maxsus ma'lumotlar ham qisman bayon qilingan, O. Kont, R. Merton, E. Dyurkgeym, F. Znanetskiy, M. Veber, A. Berbin, M. Kovalzon, V. Kelle, V. Rojin, V. Yadov kabi olimlar fikr va mulohazalari asosida sotsiologiyaning fan sifatidagi vazifasi, maqsadi, bilimlar sistemasidagi o'rni, jamiyatdagi ahamiyati belgilab berildi. Mualliflar turli fikrlarni tahlil qilib, sotsiologiyaga berilgan eng muhim ta'riflarga asoslanib, sotsiologiyaning ob'ekti, predmeti, strukturasi, metodlari va metodologiyasi haqida mukammalroq, tushuncha berishga harakat qilishgan.

Darslikning ikkinchi bobida sotsiologiyadagi mashhur yo'nalishlarning eng asosiylari, ya'ni shaxs, guruh, jamiyat, sotsial harakat, sotsial munosabatlar, sotsial institutlar, tashkilotlar, tizimlar, sotsial dinamika, tafakkur tarzi kabilar tahlil qilinadi va yoritiladi.

To'plamning sotsial dinamika va rivojlanish sotsiologiyasi mavzuida jamiyatning o'zgarish va rivojlanish holatlarini, ijtimoiy o'zgarishlarning ichki (endogen) va tashqi (exogen) omillarini belgilab beruvchi xususiyatlari aniqlangan, sotsial dinamikaning turlari ajratib ko'rsatilgan, masalan makom sotsial dinamikasi, hududiy sotsial dinamika, ma'naviya hayot dinamikasi, siyosiy dinamika, fan-texnika dinamikasi kabilar.

Hozirgi davrda eski, chirigan kommunistik mafkuradan yangi milliy mafkuraga ilohi boricha tezroq. O'tish Vatanimizda islohatlarni tezroq amalga oshirishda garov bo'lib xizmat qiladi. Inson tafakkurida yangilanish, ya'ni ilmiy, milliy dunyoqarash shakllanmas ekan, jamiyat taraqqiyot sari

siljimaydi. Shu boisdan darslikda zamon talabidan kelib chiqan holda, sotsiologiya fanida juda kam o'rganilgan tafakkur sotsiologiyasiga alohida mavzu ajratildi va bu masalaning to'laroq yoritilishiga etibor berildi. Zero, sotsiologiyaning bu maxsus to'plaminni tadqiqotlari asosida hozirgi davrimizning eng dolzarb muammolarini hal qilishiga ilmiy zamin yaratuvchi mustaqil taraqqiyot yo'li va modelinni yaratish mumkin.

Uchinchi bob tarmoq sotsiologiyasi yo'nalishi bo'lib, eng dolzarb muamolarga bag'ishlangandir, bunda oila, jamoatchilik fikri, iqtisodiy sotsiologiya, siyosiy sotsiologiya, ta'lim sotsiologiyasi, mehnat sotsiologiyasi va boshqa sotsiologiyasi sohalarining muhim yo'nalishlari yoritiladi.

Darslikning so'nggi to'rtinchi bobida amaliy sotsiologik tadqiqotlarni amalga oshirish, uslublari, dasturlari, bosqichlari, tamoyillari tahlil qilinadi.

Ushbu kitobxonlarga taqdim qilinayotgan sotsiologiya darsligi to'g'risida hulosa qilib shuni aytish mumkinki, u shaklan va mazmunan ilmiy-nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan ilmiy kitobdir. Darslik mazmun va tuzilishi jihatidan oliy yurtlari uchun mo'ljallangan, sotsiologiya fani bungacha ma'lum dasturlarga moslab tuzilgan va ushbu dasturlarda aks topgan mavzu va muammolar haqida talabalarga eng zarur va asosiy ma'lumotlarni beradi. To'plamning ayniqsa to'rtinchi bobini diqqatga sazovor deb hisoblash mumkin, zero bu bob gramatik maqsadlarni o'z ichiga olgan bo'lib kitobxonlarga ko'proq amaliyot to'g'risida ma'lumotlar beradi, boshqacha aytganda mualliflar sotsiologiyaning amaliyotiga ko'proq etibor qaratganlar.

Zamon sotsiologlar oldiga bu fanning amaliyotini yanada kuchaytirishni qo'ymoqdaki, xalq xo'jaliginng hamma tarmoqlarida sotsial muammolarni hal qilishda va qay darajada yechilishini bevosita sotsiologiya fani bilan bog'lagan holda olib borishni va hamkorlikda jamoatchilik fikriga tayangan holda ish ko'rishni tavsiya etmoqda.

Ushbu darslikda berilgan ma'lumotlar talabalarga sotsiologiya fanidan bilim beribgina qolmay, balki keng kitobxonlar ommasiga bu fanning aniq, fanlarga o'xshashligini, ya'ni analitik-empirik fan ekanligini uqtiradi.

Xulosa qilib aytganda, mualliflar ushbu kitobda, sotsiologiyaning keng qamrovli qirralarini imkonlari darajasida yaratishga va ochib berishga harakat qildilar, hamda ushbu sohaning O'zbekistonda yangi soha ekanligini hamda darslik bir vaqtning o'zida pedagogik faoliyat olib borish bilan birgalikda yozilganligi uchun, ba'zi bir kamchilik va nuqsonlar

bo'lsa, avvaldan kitobxonlardan uzr so'raydilar. Ushbu darslikni chop ettirishda katta yordam ko'rsatgani uchun Mirzo Ulug'bek nomli Toshkent Davlat Universiteta ma'muriyatiga sotsiologiya bo'limi va kafedraasi nomidan minnatdorchilik bildiramiz.

I BOB. SOTSILOGIYAGA KIRISH

I. SOTSILOGIYANING OB'EKTI VA PREDMETI

Fanning shakllanish jarayoni ma'lum bir bilimga ehtiyojni anglashdan boshlanadi. Buning natijasi uchun esa insondan yangi faoliyat shakli talab qilinadi. Sotsiologiyani ilmiy jarayonga olib chiqilishi O. Kont nomi bilan bog'liqdir. U yangi fan tomoni «Sotsiologiya» deb ataladi. XIX asrning 30-yillarida chop etilgan «Pozitiv falsafa ruhi» kitobi yangi ijtimoiy fanini paydo bo'lishidan darak berdi. Shu vaqtdan boshlab sotsiologiyani ob'ekti va predmeti ta'rif qilish boshlanadi. Fanning ob'ekti va predmetini aniqlash tadqiqot metodini belgilash, tarixiy taraqqiyoti va ma'lum bilimlarga erishish darajasi bilan o'sha fanning mavqeini belgilab olish mumkin bo'ladi. Sotsiologiyani mustaqil fan sifatida kechroq paydo bo'lishi, boshqa fanlarga nisbatan yosh bo'lganligidan uning ob'ekti va sub'ekti muammosi hozirgi kunda ham eng dolzarb muammodir. Chunki bu masala sotsiologiyani vazifasini aniqlab beradi. Hozirgi kunda, fandagi bo'linish (differentsiya) jarayoni tugatlanmagan bir sharoitda shuningdek sotsiologiyani faoliyat ko'lami aniq belgilanmagan bir vaqtda, uning ob'ekti va predmetini aniqlash qiyin masaladir. Mana shuning uchun hozirgi vaqtda ba'zi tadqiqotchilar sotsiologiyani predmetini 100 dan ortiq ta'rifi borligini aytadilar. Bu masalani hal qilishning qiyin tomoni uning strukturasini (tuzilishi) murakkabligi va u inson bilimining turli darajasini o'z ichiga olishi, hamda turli nazariy metodologik prinsiplarga ega bo'lishidadir. Sotsiologiyani tadqiqot ob'ektini eng umumiy jihatga bo'linishi — jamiyatning makro va mikro jarayonini tahlil qilishdan iboratdir demak sotsiologiyani ob'ekti va predmeti muammosini hal qilishlik ana shu yuqoridagi jarayonlarni hisobga olib sotsiologiyani o'ziga hos tomoni ko'rsatib berishdan iboratdir.

Sotsiologiyani ob'ekti va predmetini tushunish uchun sotsiologiya klassiklari asarlariga suyanagan xolda hozirgi zamon fanining xolatini va rivojlanish tendensiyalarini hisobga olish kerak. Biroq, bu masalani hal qilishdan oldin ob'ekt va predmet tushunchasini ilmiy tahlil qilish kerak.

Chunki ko'pincha bu tushunchalar aralashtirib ishlatiladi, har qanday fanning ob'ekti bu o'ziga hos reallik, alohida aloqalar, munosabatlar va xodisalar bo'lib, tadqiqot qilishlik jarayoni ana shularga qaratilgan bo'ladi. Masalan, fizikaning ob'ektga tabiatdagi fizik jarayonidir. Ximiyaning ob'ekti — tabiatning himik elementlarini o'zaro munosabatidir.

Agarda tabiatshunoslik fanlarining tadqiqot ob'ektini aniqlash masalasi unchalik qiyinchilik tug'dirmasa, biroq, sotsial fanlarning tadqiqot ob'ektini aniqlash ancha murakkabdir. Chunki ular jamiyatdagi turli munosabatlarni tekshiradilar, Ayniqsa jamiyatdagi ma'naviy faktori tekshirish juda murakkabdir. Shunga qaramay sotsiologiya hamma sotsial voqelikni emas, balki boshqa fanlar tekshirmaydigan sotsial voqelikni aniqlab olishimiz kerak. Shu bilan birgalikda sotsiologiyada integral yo'nalishlar huquq. Sotsiologiyasi, madaniyat sotsiologiyasi, siyosat sotsiologiyasi va boshqa sohalar rivojlanishi. Bu masalani hal qilish uchun yuqoridagi ushbu bilimlar orasida qanday umumiy munosabat bor degan savolga javob berish kerak.

Mamlakatimiz tadqiqotchilari orasida turli sotsial fanlarning ob'ektiga sotsiologiyaning ob'ektini qismi sifatida qarashlar mavjuddir. Shuning uchun mehnat sotsiologiyasi, turmush, oila sotsiologiyasi va boshqalarning ob'ektiga uning ob'ektini bir bo'lagi sifatida qoraladi.

Agar ob'ektga voqelikning qismi sifatida qaralsa, predmet esa o'sha fanning asosiy masalasi bo'lib namoyon bo'ladi va u faninnig nazariy va amaliy masalalarni hal qiladi, ob'ektning ma'nosini mazmunini ochib beradi. Predmet ob'ektga aynan emas har qanday fanning predmeti faqat ob'ektiv hodisa va jarayonlarning o'zigina bo'lmasdan, balki uning nazariy jihatdan abstraktlashgan ifodasi bo'lib u o'rganilayotgan ob'ektni rivojlanish va faoliyat ko'rsatish qonuniyatlarini ochib beradi va bo'lar aynan shu fan uchungina hususiyatli hisoblanadilar.

Shuning uchun fanning alohida hususiyati uning predmetiga muvofiq belgilashadi, ob'ektni esa umumiy deb qabul qilish mumkin degan fikrlar bilan kelishib bo'lmaydi.

Voqelikning alohida bir qismi bo'lgan: mehnat, turmush, oila, tub ma'nodagi iqtisodning, psixologiyaning va sotsiologiyaning ob'ektlari emasdir. Fanning ob'ekti bo'lib faqat hususiy qonuniyatlarga ega bo'lgan maxsus sohalargina mavjud bo'ladilar. Fanlarning ob'ektlari bir hil bo'lmaydi. Yuqorida ko'rsatilib o'tilgan sohalar turli hil sotsial fanlarning ob'ektlaridir. Psixologiyaning ob'ekti bevosita mehnat, turmush yoki oila emas, balki hissiy emotsional olam yoki xuddi shu sohalarda kechayotgan psixik jarayonlardir. Iqtisodning ob'ekti bu moddiy farovonlik, oilaning

turmush darajasi, ya'ni turmush, oila munosabatlarining iqtisodiy aspektidir.

Demak fanlar o'rtasidagi farq; nafakat predmet sohasi bo'yicha, balki ob'ekt bo'yicha hamdir.

Sotsiologiya fanini rivojlanish jarayonida uning ob'ekti va predmeti ham o'zgarib takomillashib borayapti. Ob'ekt va predmet hamma vaqt birbir-larlari bilan uzviy bog'liq Chunki ob'ekt mohiyatini tushunish fandagi asosiy masalalarni belgilaydi. Mana shuning uchun sotsiologiya predmetini aniqlash masalasi uning ob'ektni aniqlash bilan bog'liqdir. Sotsiologiya yangi fan sifatida o'zining programmasini e'lon qilingan davridan boshlab hozirgi zamon darajasiga qadar shunday katta yo'lni bosib o'tdi. Hozirgi kunda sotsiologiya turli sohalarni sistemalashtirilgan bilim sifatida turli xil nazariy konsepsiyalar, metodologik prinsiplar ishlab chiqish shu bilan birga muhim ahamiyatga ega bo'lgan konkret sotsiologik tadqiqot o'tkazish imkoniyatiga ham ega bo'lgan fandir.

Sotsiologiya taraqqiyotining har bir bosqichida o'zining ilmiy darajasini hisobga olib, jamiyat taraqqiyotida o'z o'rnini va ahamiyatini chuqurroq o'ylab, o'z ob'ekt va predmeti mohiyatini tushunishni takomillashtirib bermoqda.

Demak sotsiologiyada ob'ektni masalasini tushunish quyidagilardan iborat:

Fanning differensiallashuv jarayoni, shu jumladan sotsiologiyaning alohida bir bilimlar sistemasi ekanligi tugallanmagan. Shuning uchun sotsiologiyaning ob'ekti va predmetiga berilgan ta'rif to'liq, va qat'iy bo'lmaydi. Sotsiologiya strukturasining murakkabligi bu muammoni hozirgi zamon bilimlari darajasining turli ko'lami, turli xil ziddiyatli konsepsiyalar, empirik tadqiqotlarni o'ziga hosililigini nazarda tutishlik talab qiladi. Sotsiologiyaning ob'ektni va predmetini aniqlash hozirgi zamon fanining murakkab tuzilishini aks ettirish kerak. Psixologiyaning ob'ekti va predmeti biridir, biroq; turlicha yondoshish, turli aspektida analiz qilish bilan farq qilinadi.

Yuqorida aytganimiz kabi sotsiologiyada eng umumiy tadqiqot makro va mikro sotsiologiya nuqtai nazaridandir. Siyosat sotsiologiyasi huquq sotsiologiyasi va boshqalar fanlarning rivojlanish jarayonida o'ziga xos ob'ekt va predmet talab qilinadi. Mana shu ma'noda sotsiologiyaning o'ziga xos fan sifatida boshqa ijtimoiy fanlar sohasida tutgan o'rnini aniqlanadi. Sotsiologiyaning ob'ekti va predmetini qo'lash ilmiy-nazariy ahamiyatgagina ega bo'lmasdan, balki bilish ahamiyatga ham egadir. Bu masalani hal qilish sotsiologiyani fan sifatidagi vazifasi maqsadi, bilimlar

sistemasidagi tutgan o'zni, jamiyatdagi ahamiyatini belgilaydi. Shuningdek sotsiologiyani o'rganadigan ko'lam (doirasi) qaysi masalalarni hal qilish, uning funksiyalarini qanday ochib berish kerakligi, hamda sotsial masalalarni hal qilishi nimadan iborat ekanligi ham uning ob'ekt va predmetini aniqlashlik bilan bog'liq, demak, ob'ekt va predmet masalasi sotsiologiyada asosiy nazariy masaladir.

Sotsiallik — bu kooperatsiya o'zaro hamkorlik va hissiy bog'liqdir. Bu esa tabiiy qonunlar asosida vujudga kelgan tartiblardan iboratdir. Turli xildagi ijtimoiy hayot uning fikricha ana shu tabiiy asosning jismoniy, aqliy, axloqiy ko'rinishlardan iborat.

Sotsial oila birlik sifatida namoyon bo'ladi. Chunki uning taraqqiyoti sotsial bosqichlarning asosini qayta tiklaydi. Sotsiologiyaning ob'ekti shu asosda tushuntiriladi va uning predmeti shunga muvofiq talqin qilinadi. Bu esa garmoniya tashkil qilish qonuniyatlari va ijtimoiy taraqqiyot evolyutsiyasidir. Boshqacha qilib aytganda u jamiyatni boshqaruvchi tafakkur qonuniyatlari, ratsional vositalardir. O. Kontni fikricha ob'ekt va predmet qarama-qarshilikdan iboratdir. Uningcha sotsial reallikning tabiiyligi aqliy evolyutsiyaning natijasi sifatida namoyon bo'ladi, demak, ob'ektni naturalistik tushunish, predmetni sub'ektiv-idealistik talqin qilish asosida qarama-qarshilik yuz beradi. O. Kont tomonidan sotsiologiyaning ob'ekt va predmetini pozitiv-naturalistik talqin qilish asosida turli xil sotsial oqimlar paydo bo'ladi: Sotsial darvinizm, irqiy-antropologik, bioorganik yo'nalishlar va boshqalar shular jumlasidandir. Biroq ayrim sotsiologlar pozitivizm doirasidan chiqishga harakat qildilar. Bularidan biri E. Dyurkgeym (fransuz sotsiologi) sotsiologiyani biologik va psixologik tomonlardan farq qiladigan o'ziga hos tomonini topishga harakat qiladi. «Dastavval har bir sotsial jarayonki muhim ichki sotsial tuzilishini tashkil etadigan muhitni topish kerak» deydi u. Sotsiologiya sohasida — uningcha o'ziga hos xususiyatlar bilan farq qiladigan faktlar mavjud. Bu individdan tashqarida majburiy kuchga ega bo'lgan va individ unga intiladigan fikr tarzi faoliyati va qilishdan iboratdir. Bu sotsial sifat zaruriy, umumiy sifat bo'lib u individ uchun ob'ektiv xarakterga egadir. U individuallikni yo'qotmaydi, balki hal qiladi. Mana shu umumiy tashqi belgilar sotsiologiyaning ob'ektni tashkil etadi. Bu doktrina «kollektiv tasavvur» deb aytiladi. Uning predmeti ham kollektiv tasavvurlarning rivojlanishi va funksiyalari asosida paydo bo'ladigan qonunlardan iborat. Garchi Dyurkgeym sotsiologiya fanini rivojlantirishiga sezilarli ta'sir ko'rsatsada mohiyat e'tibori bilan pozitivizm chegaralaridan to'liq pozitsiyasidan chiqib ketolmadi. Chunki u kollektiv tasavvurini ob'ektiv narsa deb tabiiy

fanlarga o'xshatadi.

Sotsiologiyaning ob'ekta insonning turli holatdagi atvori bo'lsa, uning predmeti esa mehnat, siyosat va boshqa sohalardagi hulq-atvorlarining mexanizmlarini o'rganishdir. Sotsiologiyani bunday tushunish bixeyviorizm simvolik interraksionalizmga yetakchilik qiladi. Sotsiologiyaning predmet masalasining hal qilishda Amerika klassik sotsiologigi Floran Znanetskiy alohida o'rin tutadi. Uning U. Tomson bilan yozgan «Polsha dehqonlari Evropa va Amerikada» degan asari sotsiologiyada yangi oqim bo'lgan empirizm sotsiologiyasining boshlanishidan darak berdi. Mana shuning uchun o'nta empirik maktabning vakili sifatida qaraladi. Biroq uning g'oyalari, qarashlari bu oqim doirasidagina baholanmaydi.

F. Znanetskiy fizik va sotsial reallikni farqlash uchun «insoniy koeffitsient» terminini ishlatgan. Uningcha bu termin sotsiologiyaning O'ziga xos tomonini ifodalaydi. Bu yerda farq, shundan iboratki tabiiy sistema inson tajriba va aktivligiga bog'liq bo'lmagan holda ob'ektiv mavjuddir. Madaniyat esa alohida reallik hosil qiladi. Biroq, uning tabiiy boshlanishni enfenamenom emas, chunki uning boshlanishida inson ishtirok etadi. Sotsiologiya maxsus fan sifatida uning fikricha 4 ta muhim sohani o'z ichiga olish kerak: sotsial faoliyat nazariyasi; sotsial munosabatlar nazariyasi, sotsial-shaxs nazariyasi; sotsial guruh nazariyasi. Sotsiologiya jamiyatdagi bo'layotgan gramma hodisalar bilan emas, balki faqat faoliyat sistemasini yaratuvchi ongli individ munosabatlari bilan shug'ullanish kerak. Znanetskiyning bunday qarashlari ba'zi maxsus fanlarning sohasini rivojlantirishda va belgilashda sotsiologiyani rolini ko'rsatib beradi. Znanetskiyning hizmati yana shundaki, u sotsiologiyani nazariy fan sifatida empirik faktlariga asoslanishini ko'rsatib berdi.

Pozitiv oqim bilan bir qatorda sotsiologiyann nazariy jihatdan asoslash uchun boshqa oqimlar ham paydo bo'ldi. Bu oqimlardan biri gumanistik yoki sub'ektiv — yondoshilgan oqimdir. Bu oqimga ko'ra sotsiologiya inson va uning sotsial realligi to'g'risidagi fandir. Inson realligi uning ongli faoliyati asosida vujudga keladi. Agar pozitizm sotsial jarayonlarni tabiiy asosida hosil bo'lishidan kelib chiqsa, gumanistik oqim sotsial jarayonlarni inson va uning ongli faoliyatidan kelib chiqishni ko'rsatib beradi. Ular sotsial hodisani ma'naviy munosabatlar natijasi deb qaraydilar. Agar pozitizm ob'ektiv hodisalarni o'rganishda ob'ektivlashtirishga bo'ysunadigan rag'batlantirish, ta'sirlanish, hulq-atvor, sharoit kabi hodisalarga e'tibor bersa; gumanistik oqim esa asosiy e'tiborini ongli hayotga qaratadi. Bu oqim sotsiologiya fanini yangi bosqichga

ko'tarib uning nazariy va metodologik asoslarining yangi yo'nalishlarini ko'rsatib berdi. Ongli xususiyatga ega bo'lgan inson faoliyati, sotsiologiya fanining o'ziga hos ob'ektini tashkil etadi. Shuning uchun mutafakkirlarning e'tibori inson ongida bo'layotgan jarayonlariga, bu protsessning belgilaydigan sotsial faoliyatlariga hamda bilim jarayonlariga qaratilgan kerak. Veber fikricha ongli faoliyat eng murakkab jarayondir, bu jarayonni psixologik akt ham, dunyo qarash jarayoni ham qamrab ololmaydi. Shuning uchun u nafaqat naturalizmni rad qiladi, balki sotsiologiyada hukmron oqim bo'lgan psixologizmni ham tanqid qiladi. Uning fikricha sotsiologiya predmeti individ va individlarning predmeti individ va individlarning hulq-atvoridan iborat bo'lgan harakatdir. Sotsiologiya, deb yozadi u, talqin qilishlik bilan sotsial harakatni o'rganadi va shu tufayli uning sodir bo'lishi va oqibatlarini sabablar bilan tushuntirmoqchi bo'ladi. Veber fikricha bunday faoliyat maqsadga muvofiq faoliyatdir. Bu tushuncha bilan Veber sotsiologiya o'ziga hos tomonini ko'rsatuvchi 2 ta faktorni hisobga oladi: ong va individual — shaxsiy soha aspekt Pozitivizm oqimidan farqli o'laroq Veber sotsiologik fanni bir butun ijtimoiy asosda emas balki alohida individ asosida yaratmoqchi bo'ladi. Bu bilan u Evropa gumanistik an'anasini davom ettiradi. Veber o'zining fan konsepsiyasida mantiqiy hulosalar, empirik asosda erishilgan faktlar va amaliy baho berishni chegaralaydi. Bu esa muhim metodologik ahamiyatga egadir. Shuni ta'kidlash kerakki maqsadli faoliyat bu voqealarning o'ziga berilgan xarakteristikasi emas balki, nazariy, ideal konstruksiyadir. Bu faktlarni tahlil qilishning o'ziga hos metodi yoki u aytgandek sotsial hodisalarni tushunishga imkon beradigan idealashtirishdir.

Sobiq Sovet matbuotida sotsiologiya predmeti to'g'risida bahs avj oldi. Sotsiologiya bu masalasi esa tarixiy materializmning doirasida o'rganilib, sotsiologiya nazariyasini mustaqil rivojlanishiga to'sqinlik qildi. Shunga qaramay bu davrda ayrim oliy o'quv yurtlarida sotsiologiya fakultetlari, bo'limlari ochildi. Sotsiologik laboratoriyalar tashkil etildi-Empirik sotsiologik tadqiqotlar o'tkazish boshladi. Shuning bilan birga sotsiologiya vazifasi, uning ilmiy ahamiyati, jamiyatda tutgan o'rni masalalari haqida yozgan bahslar avj olib ketdi. Biroq, bu bahslar ilmiy diskussiya xarakterga ega bo'lganligi uchun tor doirada edi va sotsiologiyadagi fundamental masalalarni ko'tarib chiqmadi. Shuning uchun sotsiologiya fanining ontologik mohiyati ochib berilmagan edi. Bu bahslar ko'pincha mafkuraviy xarakterga ega edi. Bunda asosiy masala sotsiologiya bilan tarixiy materializmning munosabati masalasi edi. Sharoit

shundan iborat ediki, tarixiy materializmni rad etmasdan sotsiologiyaning rivojlanishiga va sotsial tadqiqot ishlarini amalga oshirishga imkoniyat yaratish kerak edi. Munozara davomida bu masalalarni hal qilishda A. G. Berbin, M. M. Kovalzon, 8. J. Kelle va boshqalar umumiy sotsiologik qonunlarni tarixiy materializm o'rganadi, deb e'tirof etdilar. Bundan tashqari bu umumiy qonunlarning turli sohalarida namoyon bo'lish shakllari mavjuddir. Mana shu o'ziga hos namoyon bo'lish shakli sotsiologiyaning o'rganish ob'ekt deb aytdilar. Bu qarashlar keskin tanqid qilindi. Chunki tarixiy materializm falsafaning tarkibiy nomi bo'lganligi uchun u sotsiologiya bo'lolmaydi. Munozarada Ro'vkina R. V.ning qarashlari etiborga loyiq edi. U sotsiologiya predmeti sotsiologik tadqiqot asosida olingan bilimlarni analiz qilishdan iborat deydi. Sotsiologiyaning boshqa vazifasi jamiyatning nazariy modelini ishlab chiqish va bu model jamiyatning vazifalarini bir butun sifatida sistemalashtirilgan bo'lar edi. Ro'vkina fikricha sotsiologiya sotsial reallikning bir butun qo'lami uning dinamikasining o'rganuvchi fandir, Ro'vkina sotsiologiyaning umumiy va o'ziga hos tomonini tahlil qilishga harakat qiladi va undagi turli tarmoqlarni jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liqligi ajratib ko'rsatadi.

Munozara yakuni bo'lib sotsiologlaridan Rojin V. P., Andreeva G. M., Yadov V. A. va boshqalarning ishlab chiqishgan asosiy yo'nalishlari namoyon bo'ldi. Bu yo'nalishlar keyingi davrgacha mamlakatda tan olingan edi. Ushbularga muvofiq tarixiy materializm jamiyatning falsafiy va sotsiologik sohalarini analiz qilish birligidan iboratdir. Tarixiy materializm falsafa sifatida jamiyat taraqqiyotining falsafiy muammolarini hal qilsa, sotsiologiya sifatida esa, jamiyat qonunlarining vazifalarini va rivojlanish tendensiyalarini ochib beradi. Tarixiy materializm jamiyatga bir butun sistema sifatida qarar ekan, u har qanday sotsial soha muammolarining muhim tomonlarini tadqiq qiladi. Shuning uchun bu yo'nalishlar sotsiologiyani tarixiy materializmdan ajratish va ularni bir-birlariga qarama-qarshi qo'yish mumkin emas, deb ta'kidlaydilar. Jamiyatning bir butunligini umumnazariya o'rganishlik bilan birgalikda uning alohida tomonlarini, turli sohalarini (siyosiy, ma'naviy, ruhiy, iqtisodiy tomonlari), hamda turli sotsial guruhlar o'rtasidagi munosabatlar, ularning fikrlash tarzi faoliyatining tuzilishi kabilarni ham o'rganishlik muhim ma'no kasb etadi. Chunki umumiy sotsiologik jamiyatni konkret boshqarish, ishlab chiqarish, mavqening shakllanishi kabi masalalarga javob bera olmaydi. Natijada umumiy sotsiologik masalalar bilan birlikda sotsiologiya maxsus va empirik darajadagi bilimlarni ham o'z ichiga oladi.

Maxsus yoki o'rtacha sotsiologik nazariya terminini Amerika

- «Sotsiologicheskiye issledovaniya» 2, 1981.
93. Xarchev A. G. Sotsiologiya vospitaniya: O nekotorykh aktualnix sotsialnix problemax vospitaniya lichnosti. M., 1990.
 94. Xolbekov A., Idivov U Sotsiologiya. T., 1999.
 95. Changli I. I. Trud. Sotsiologicheskie aspekti teorii i metodologii issledovaniya. M., 1973.
 96. Chernov Yu. I. Proizvoditelnost truda i ekonomika bezrabotitsi. M., 1992.
 97. Chrevinko A. N. Trudovie organizatsii: struktura, funktsii, povedenie. M., 1991.
 98. Shaxovskaya L. S. Motivatsiya truda v perexodnoy ekonomike. Volgograd, 1995.
 99. Shepanskiy Ya. Elementarnie ponyatiya sotsiologii. M., 1968.
 100. Shtolberg R. Sotsiologiya truda. «Progress», M., 1982.
 101. Shtompka Sh. Sotsiologiya sotsialnix izmeneniy. M., 1996.
 102. Yadov V. A. Sotsiologicheskoye issledovaniye: metodologiya, programma, metodi. M., «Nauka», 1972.
 103. Yadov V. A. Sotsiologicheskoye issledovaniye: Metodologiya. Protsedura. Metodi. M., 1972.
 104. Yadov V. A. Razmishleniya o predmete sotsiologii. Sotsis, 2, 1990.
 105. Yadov V. A. Sotsiologicheskoye issledovaniye. Metodologiya, programma, metodi. M., «Mo'sl», 1987.
 106. Bekmurodov M. Sotsiologiya asoslari, T., «Fan» nashriyoti 1994.

Darslikni yozishda ToshDU Sotsiologiya kafedrasining quyidagi o'qituvchilari ishtirok etdilar:

- Aliqoriyev N. S. — Iqtisod fanlari doktori, professor — muqaddima; Kirish: III bob, (4, 5 qismlar, IV bob 3 qism, xulosa).
- Ubaydullayeva R. A. — Falsafa fanlari nomzodi, dotsent — (I bob, 1, 2, 3, 4 qismlar, IV bob, 1, 2 qismlar).
- Dilmurodov I. S. — Falsafa fanlari nomzodi, dotsent — (11 bob, 1 qism).
- Xolbekov A. J. — falsafa fanlari nomzodi, dotsent — (II bob 4 qism (hammualliflikda), III bob 1 qism)
- Farfiyev B. A. — Katta o'qituvchi — (II bob, 6, 8 qismlar)
- Haydarov A. X. — Falsafa fanlari nomzodi, dotsent — (II bob, 5, 7 qismlar)
- Bo'riyeva M. — Iqtisod fanlari nomzodi, dotsent — (III bob 6 qism).
- G'aniyeva M. X. — Falsafa fanlari nomzodi, dotsent — (III bob, 2 qism).
- Latipova N.M. — Katta o'qituvchi — (III bob, 3 qism).
- Kalonov K. — Katta o'qituvchi - (II bob, 3 qism).
- Xo'jayev S. — o'qituvchi — (II bob, 2 qism).
- Ochilov B. — o'qituvchi — (II bob, 4 qism, hammualliflikda).

UMUMIY SOTSILOGIYA

Sdano v pechat 26.07.99 Format 84 x 108 1/32. Pechat ofsetnaya.
 Bumaga ofsetnaya №1 Ob'yom 11,5 p.l Tiraj 5000 ekz. Zakaz 1218. _____
 Otpечатано в АО «Учкун», г. Бishkek, ул. S. Ibraimova, 24